

nézőponttal azonosul. Így azután közvetetten sem lehet felhasználni iránymutatónak a könyvben megnyilvánuló impozáns logikai erőt, mert szinte minden kisiklik az olvasó kezéből, mint az angolna. Összeszámoltam, három helyen foglal a szerző állást — leszámítva a marxizmus klasszikusainak és szemléleti alapelveinek idézeteit —, ebből az egyik a tények fontosságának hangsúlyozása, a másik a történetiség vizsgálatában tapasztalható új kezdeményezések (Szűcs Jenő, Gurevics, Porsenyev) értéke, a harmadik pedig a saját felfogása a szociálpszichológia tárgymeghatározásában. Egyébként a gondolatmenet többi tagja megfoghatatlanul simára csiszolt. Minden szerző és minden nézet megkapja a maga minősítését, rendszerint találó, de mindenképpen markáns jelzőjét (Lewin például „illuzionista és polgári reformeri szemléletű” — 118. old. — stb.), mintegy jóindulatú, szelid „barack” formájában, és ebben a bánásmódban mindenki nagyjából egyenrangú, nincs rangsor, így az olvasó nem pillanthat be a szerző tényleges véleményalkotási folyamatába és preferenciarendszerébe, hanem kissé steril kommunikét kap kézhez (ezért is jutott eszembe a „tudománydiplomáciai” jelző, mert a fogalmazásmód leginkább a külügyi közlemények hangnemére emlékeztet).

Kis csalódást kelt tehát, hogy a szerző rendkívüli tájékozottságát és lenyűgöző logikáját inkább csak megcsodálni lehet a könyv alapján, mintsem felhasználni. A szociálpszichológia belső vitái tehát valószínűleg úgy folytatódnak majd, hogy ez a könyv nem mondja ki annyira a döntő szót és a fontos útmutatást, mint amennyire a felsorolt értékei miatt vártuk — és a szerző különleges képességei miatt várhattuk — volna tőle. De maga ez a csalódás is termékenyítő kihívás lehet. Ezért e kötet a szociálpszichológusok, de a határterületeken működők számára is el nem mulasztható olvasmány.

dr. Buda Béla

Országos Testnevelési- és
Sportegészségügyi Intézet

MOZGÁSFORMÁK HATÁRÁN TÁJÉKOZÓDVA

Pataki Ferenc: Utak és választuk a mai szociálpszichológiában

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Láttelelet készíteni egy tudományág állapotáról — még ha az oly „fiatal” is, mint a szociálpszichológia —, nem csekély bátorságot igénylő vállalkozás. Ennél már csak az lehet kockázatosabb, ha valaki magát a látteleletet teszi mérlegre, s akár egészében, akár egyes részleteit kiragadva kísérel meg ítéletet alkotni róla.

Az „Utak és választuk a mai szociálpszichológiában” című könyvében Pataki arra vállalkozott, hogy alapvetően „belülről” szemlélve, de egyszersmind a „külső” megítélés koordinátáit is figyelembe véve *felmérje egy tudományszak útjának eddigi állomásait és továbbhaladásának perspektíváit*. Könyvének jelentősége végsősoron magából a témából, a szociálpszichológia (közelmúltbeli és mai) objektív helyzetéből fakad. E helyzet jellemzőit, s a rájuk adott és adható válaszmódozatokat Pataki széles körű tá-

jékozottsággal, tiszteletet parancsoló nyíltsággal és körültekintő felelősséggel tárgyalja. Összefoglalja, s a közben megtett út tapasztalatait is felhasználva továbbfejleszti benne azokat a gondolatait, amelyeket előbb a marxista szociálpszichológia „polgárjogának” elismertetéséért az első sorokban küzdve, később pedig annak konszolidációján munkálkodva végiggondolt és képviselt. Meggyőződésem, hogy ezzel komolyan hozzájárul annak az önmeghatározási zavarnak a leküzdéséhez, amellyel a szakmai nyelv tisztaságának ürügyén Buda Béla a minap az egész pszichológia mai állapotát jellemezte. Természetesen ez csak akkor következhet be, ha az imént jelzett kockázat ellenére álláspontját és érveit nemcsak tudomásul vesszük, hanem mintegy vitapartneréül szegődve át- és továbbgondoljuk azokat.

Fejtegetései során Pataki abból indul ki, hogy a nyugati – s részben a szocialista országokbeli – szociálpszichológia aktuális válsága nyilvánvaló. Ezt egyrészt a „válságirodalom” gyors növekedésére, másrészt arra alapozza, hogy ezekben az írásokban egyre inkább összetalálkoznak és együtt csapódnak le azok a kételyek és elégedetlenségek, amelyek a tudományág több évtizedes fejlődésében felhalmozódtak. Pataki impozáns, sőt olykor a könyv arányaihoz képest túlságosan is részletes anyagon demonstrálja ezt. Az olvasóban felmerülő első kérdések egyike azonban, anélkül, hogy a válsághangulatról tanúskodó megnyilatkozások tömegét figyelmen kívül hagyná, mégiscsak az, hogy vajon *elegendő alapunk van-e ahhoz, hogy sajátosan a szociálpszichológia aktuális válságáról beszéljünk.*

Tény ugyanis, hogy az egész tudományos pszichológiát – az egységesítési *szándékok* ellenére – szinte kezdetétől fogva világnézeti álláspontok és szaktudományos iskolák küzdelme szabdalta szét, s ezért – ha tetszik – a szociálpszichológia jelenlegi válságát e „hagyomány” folytatásának is tekinthetjük. Ha valakinek kétségei lennének afelől, hogy e válság összetevői nem egészen újkeletűek, emlékeztethetjük például arra, hogy K. Lewin már 1943–44-ben szinte valamennyit felsorolta közülük (LEWIN, 1972). Másrészt az is tény, hogy a *szociológiának* jórészt ugyanazokkal a problémákkal kellett és kell ma is szembenéznie, mint amelyek a szociálpszichológia napjainkban dívó önkritikai hevületét táplálják. Minderre persze nem azért kell a figyelmünket pazarolnunk, hogy eldönthessük: vajon milyen *címkével* illessük a szociálpszichológia jelenkori állapotát, hanem azért, hogy a lehetőséghez képest reálisan ítélhessük meg a kibontakozás esélyeit. Az említett körülmények számomra azért tűnnek *jelentősebbeknek* annál mint amilyen hangsúlyt Patakinál kapnak, mert megítélésem szerint a *szociálpszichológiára nehezedő problémák megoldása is csak a pszichológia és a szociológia általános fejlődésének függvénye lehet.* Nem olyképpen persze, hogy ezek valamiféle mentőövet dobnak majd felé, és partra vonják „nevetlen testvérüket”. (PATAKI, 1970.) *Ebben a folyamatban a szociálpszichológiának is aktívan részt kell vennie.* Aligha tévedünk ugyanis, ha azt állítjuk, hogy a szociálpszichológia válsága ezen problémák megoldatlanságának *egyik tünete csupán.*

Ide kívánkozik a tudományközi együttműködés Pataki által is említett kérdése. Miközben elismeri a tárgyközpontú kutatások szükségességét, a *viszonylag önálló szociálpszichológia határait védve a szaktudományos elméletképzés fontosságát hangsúlyozza.* Egy oldallal később pedig kijelenti, hogy sok esetben indokolatlanul érkeznek a szociálpszichológia címére olyan igények, amelyeket csak interdiszciplináris társadalomtudományi kutatócsoportok oldhatnának meg.

Egyetértek Patakival abban, hogy a szociálpszichológiát sajátos helyzeténél fogva az átlagosnál mélyebben érintik a tudományközi együttműködés követelményei. Nem volna elegendő azonban, ha ezt pusztán kutatásszervezési feladatként értelmeznénk, és komplex kutatócsoportok létrehozásával vélnénk megoldhatónak. Nem hiszem, hogy féltünk kellene a szociálpszichológia önállóságát attól, hogy ha „*átveszi*” és *szervesen saját fogalmi alapzatába építi az azonos, vagy hasonló jelenségekkel foglalkozó társtudományok erre alkalmas eredményeit*. A fokozódó interdiszciplináris zűrzavar leküzdésében ezt ugyanolyan fontosnak kell itélnünk, mint a „belső” szaktudományos elméletképzés feladatát.

Ha most kellene arra válaszolnom, hogy Pataki miért írt könyvet, s éppen most a szociálpszichológiáról, akkor azt felelném: azért, hogy felhívja a figyelmet a marxista szociálpszichológia számára *éppen most* kínáló kedvező lehetőségekre és az ezzel kapcsolatos felelősségre. Pataki már könyve elején utal a válságnak arra a jellemzőjére, hogy e tudomány mind több nyugati művelőjének figyelme fordul a szocialista országokban folyó és általában a marxista indíttatású tudományos erőfeszítések felé.

A marxizmus iránti figyelem indítékai és következményei természetesen nagyon különbözőek. Ennek jelzéséként utalhatunk például Moscovici sajnálkozására a Pataki által is többször idézett tanulmányban afelett, hogy a *társadalmi mozgalmakkal foglalkozó „új társadalomtudomány” létrejöttéhez a marxizmus és a szocialista országok eddig alig járultak hozzá*, s reménykedését abban, hogy ez a tudomány mégis létrejöhet. (MOSCOVICI, 1972. 22. o.) De az újabbak közül idézhetjük az *European Journal of Social Psychology* recenziójának azt a vélekedését is, hogy M. Irle új német szociálpszichológiai tankönyvének írásakor valószínűleg azért idegenkedett a kísérleti módszerek alkalmazásával szemben felhozható érvek részletezésétől, nehogy olyan – sokszor épp kísérletileg bizonyított – érveket adjon marxista bírálói kezébe, amelyeket maguk a kísérleti szociálpszichológusok hangoztatnak saját tudományukkal szemben. (W. STROEBE, 1976. No. 4.) Pataki elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy a nyugati polgári szociálpszichológia korántsem egységes, s művelői között nemcsak a marxizmus ellenfelei, de a marxista szociálpszichológia potenciális „szövetségesei” is fellelhetők. Egy ilyen felfogásban felvázolt árnyaltabb kép a nyugati szociálpszichológiáról – noha nem jár kevesebb nehézséggel – mindenestre sokkal célravezetőbb, mint a „polgári áltudomány” leleplező elutasítása, vagy pusztán a „lemaradás” tényének és a „felzárkózás” szükségességének hangoztatása, esetleg egy „új” tudomány létrehozásának általános óhaja. Azért célravezetőbb, mert *reális, járható utat kínál a szocialista országokban bontakozó marxista szociálpszichológia számára ahhoz, hogy kontaktust teremtsen saját törekvései és a kétségtelenül nagyobb hagyományokkal rendelkező nyugati irányzatok között*. S mint ilyen, eleve nagyobb aktivitásra serkent a „kritikai birtokba vétel” elhúzódo programjánál.

Pataki többször hangsúlyozza, hogy a marxista, s különösen a szocialista országok szociálpszichológusai nem elégedhetnek meg a tudományág eddigi eredményeinek kritikai elemzésével. Ha lehet, még fontosabb ennél a *szociálpszichológia lehetőségeinek mérlegelése, új alternatíváinak felkutatása a szocialista társadalomban*. Ezt a valóban alapvető fontosságú feladatot – noha nem szövetségeseik nélkül, de mégiscsak magának – a szocialista országok társadalomtudományának kell megoldania. A megoldás azonban – ma még úgy tűnik – nincs elérhető közelségben. Legalábbis erről tanúsko-

dik az az eléggé lehangoló kép, amelyet Pataki országainknak a „konstituálódás lapangó válságával” küzdő szociálpszichológiájáról fest. Gondolom rajtam kívül még sokan osztják Patakinak azt az álláspontját, hogy ezt a „válságot” csak olyan igényes kutatásokkal lehet meghaladni, amelyeket a jelenségtant tiszteletben tartó empirikus módszerek és a mértéktartó elméletalkotás kölcsönhatása jellemez. A közeljövő egyik fontos feladatának ebben a tekintetben azoknak a társadalmi feltételeknek ugyancsak módszeres feltérképezését tartom, amelyek között e kutatásoknak létre kell jönniök.

Könyvében Pataki nagy nyomatékkal szól arról a veszélyről, amit a társadalmi-ideológiai funkciók és a szaktudományos eredmények immanens kritikájának összekeverése vagy felcserélése jelent. Ezzel kapcsolatban — jöllehet más társadalmi feltételek között — P. Bourdieu épp az ellenkező álláspontot vallja: „A tudomány autentikus tudománya csak akkor jöhet létre, ha radikálisan elutasítjuk az absztrakt szembenállást, (...) egyfelől az immanens vagy belső elemzés, (...) amely elfogadja, hogy a tudomány saját problémáit a tudomány szüli, és másfelől a külső elemzés között, amely e problémákat felmerülésük társadalmi feltételeire vezeti vissza.” (BOURDIEU, 1976.) A magam véleményét — „némi” utánérzéssel — úgy fogalmazhatnám, hogy e két oldal szétválasztása éppen abban nyeri el értelmét, ha külön elemzésük után egyesítjük őket, és így vonjuk le belőlük a szükséges következtetéseket.

Választott céljának megfelelően Pataki elsősorban a belső szaktudományos összefüggésekre, s ezen belül is főleg az alapkutatások problémáira ügyel. Pedig a „követelő társadalom” — ahogy Csepeli nevezte — igényei egyre sürgetőbbek, s ezt a frontot közvetlenül éppen a „végeken” elhelyezkedő alkalmazott ágazatok tartják. S e „végek” helytállásán legalább annyira múlik a szociálpszichológia valóságos állapota, a róla alkotható kép milyensége és polgárjogának elismertetése, mint az alapkutatások sikerein. De nem is az alkalmazott ágazatok problémáinak tételes felsorolását hiányolom, hanem magának a szempontnak hangsúlyozottabb érvényesítését.

A belülről való elemzés kétségtelenül jogosult, sőt nélkülözhetetlen. (S hogy mennyire nem beszűkülést vagy visszahúzódást jelent azt éppen Patakinak néhány szovjet szociálpszichológussal való kitaró vitája példázza.) A szaktudomány és a társadalmi gyakorlat összefüggéseinek akárcsak ideiglenes zárójelbe tétele azonban az elemzést könnyen körbe forgóvá teheti. Lehetnek és vannak olyan tényállások, amelyeknek okait nem lehet „belülről” megtalálni, vagy legalábbis nem érdemes belülről keresni őket. A Lewin „action research” program eddigi és jövőbeli megvalósulásának akadályát például Pataki a szociálpszichológia jelenségtanának, elemzési szintjének és fogalmi eszközeinek bizonytalanságában látja. (30. o.) A „reális kísérletezés” esélyeiről szólván maga Lewin — ugyanabban a tanulmányában, amelyet Pataki is idéz — egyebek között ezt írja: „A kutatóintézmények hatalma és hatóköre még nem érte el azt a szintet, hogy nagyüzemeket vagy országos szintű szervezeteket hozhatnának létre ilyen tudományos célokra. (...) E hatalom biztosításának egyetlen módja általában a vizsgált szervezet aktív közreműködésének megszerzése.” (LEWIN, 1972, 320–322. o.) Aligha szükséges — Lewinhez hasonlóan — egy társadalom-megváltó szociálpszichológia eljövendő hatalmában hinnünk ahhoz, hogy ezt az okot reálisnak fogadjuk el. S nem valószínű, hogy a Pataki által említett akadályok megszűnése ezt az okot is megszüntetné.

Bármilyen távolinak és általánosnak tűnjenek is, az utóbb mondottak szervesen összefüggenek a szociálpszichológia specifikus tárgyának kérdésével.

Egy korábbi tanulmányában Pataki azoknak válaszolt, akik sajátos módszereinek hiánya miatt vitatják a szociálpszichológia önállóságát. Megállapítja ebben, hogy a „saját vizsgálati metodika” korántsem perdöntő kritériuma egy tudományág létjogosultságának, s bár a szociálpszichológia kutatási *technikájának* különböznie kell a szomszédos ágazatokétól, kutatási *módszerei* értelemszerűen a korszerű tudományos gondolkodás és gyakorlat *közös* vívmányain nyugszanak. (PATAKI, 1970, 130–131. o.) Most szóban forgó könyvében kiteljesítve ez irányú korábbi állásfoglalásait, nagyszabású kísérletet tesz a szociálpszichológia tárgyának meghatározására és tudományrendszertani helyének kijelölésére. Ez durván a következőkben összegezhető:

- a szociálpszichológia a pszichológia *egységes* tudományának *viszonylag* önálló része;
- tárgyának megkülönböztető sajátossága a pszichikum létrejöttében, szerkezetében és működésében közreható *társas tényező*, amelynek kulcsmozzanata az általánosan értelmezett *másik ember személyes közvetítő* szerepe;
- ezt a társas jelenségekört a pszichológiával megegyezően, de a szociológiától eltérően *az egyén szintjén* közelíti meg és értelmezi.

Mielőtt továbbmennénk, hadd tegyek két megjegyzést. Az egyik, hogy Pataki *ezzel kapcsolatos fejtegetéseibe olykor bizonytalanságokkal terhes normatív hangsúlyok keverednek*, ilyen formán: „Ez a kritikus helyzet (az általános és a „jelzős” pszichológiák viszonya: E.S.) csakis a szociálpszichológia határozott *viszonylagossá* tételével, s annak a ma már mind meggyőzőbben bizonyítható ténynek a tudomásulvételével haladható meg, hogy a pszichológia tudomány bármely ágában dolgozzék is a kutató, eredményei és erőfeszítései a pszichikus viselkedésszabályozás remélt *egységes és oszthatatlan* elméletének létrehozásához hivatottak hozzájárulni.” (103. o.) A másik, hogy 1967-ben írott cikkében a szociálpszichológia „működési területeinek” *teljesebb felsorolását adja, mint ami ebben a könyvben kifejtett álláspontjából következnek*.

Mármost vitathatatlan, hogy ez az álláspont sokkal konkrétabban és határozottabban képes megragadni a szociálpszichológiai jelenségekört *lényegét*, mint a könyvben kritikailag elemzett többi kísérlet. *Ez sem látszik azonban alkalmasnak arra – ha egyáltalán szükség van ilyenre –, hogy a kutatási témák megválasztásában kritériumként szolgáljon.* (105. o.) Ha ugyanis le akarjuk fedni vele mindazt a tudásanyagot, amelyet *konvencionálisan* a szociálpszichológiához tartozónak tekintünk, akkor a *társas jelző jelentését kénytelenek vagyunk túlságosan kiszélesíteni, s ez esetben könnyen értelmét veszti a „társas” és a „társadalmi” megkülönböztetése*. Ha viszont a társasságot szorosan értelmezzük, s a másik ember valóságos vagy szimbolikus, de mindenképp személyes szerepével kötjük össze, akkor tárgykörén kívülre rekesztünk olyan jelenségeket, amelyekről van, illetve kell, hogy legyen a szociálpszichológiának mondani-valója.

Kétségtelen, hogy a társas jelenségekört a biológiától a szociológiáig terjedő *kontinuum* (TAJFEL, 1972, 86. o.) kitüntetett szakasza. Ezt a felismerést azonban a tudományos gyakorlat csak úgy hasznosíthatja, ha a *társasságot széles és elmosódó határu spektrumként fogja fel, amely a másik emberrel való személyes kapcsolat, mint kritikus pont körül terül el. S mivel e spektrum széleinek lehatárolása óhatatlanul önkényes – ha tetszik, konvencionális – a szociálpszichológiának adott esetben le kellene mondania olyan jelenségek kutatásáról, amelyekben a személyesség – előbb az ál-sze-*

mélyesség fokozatain áthaladva — gyakorlatilag megszűnik, illetve amelyeknek lényegükhöz tartozik, hogy a *személyesség csak redukált formában van jelen bennük*. Példaként egy televíziós kommentár és egy egyszerű sajtóhír befogadását, vagy az intézményekhez, népcsoportokhoz való viszonyulást említhetjük.

Közbevetőleg hadd jegyezzem meg, hogy Moscovicci — akinek álláspontját Pataki, mint az övéhez hasonlót idézi — bűvös triangulumával (Én-Másik ember-Objektum) nem annyira a „társast” és a „társadalmat” állította szembe egymással, mint inkább az általa javasolt *szisztematikus* szociálpszichológiát kívánta elválasztani az objektumokat szociális és nem-szociális csoportokra osztó *taxonomikus*, és az *egyéneket* különböző személyiségbeli sajátosságaik szerint osztályozó *differenciális* felfogástól. (1972, 50–53. o.)

Lehetséges alternatívának a Pataki álláspontjával szemben elsősorban *Buda meghatározási javaslatát tartom*. Meg kell azonban mondanom, hogy felfogásuk számos megkülönböztető vonása ellenére sem érzek köztük mélyreható, érdemi különbséget. (BUDA, 1968. 5. o.) A leginkább mégis azt, hogy míg *akkor a társas-társadalmi szempontnak a pszichológiába való bevitele volt inkább napirenden, addig ma inkább a (szociál) pszichológiának a szociológiától való elválasztása*. Ez utóbbi funkciót a Pataki javaslatja jobban betölti, bár szerintem ez sem oldja meg a szociológiával való „társbérlet” minden vitás kérdését. A magam részéről nem lennék meglepve, ha a tudomány és a társadalmi gyakorlat viszonyának, illetve a társadalomtudományok belső fejlődése oda vezetne, hogy több *„folytonossági határ” is kirajzolódna a biológiai-szociológiai kontinuumon*. Vagy nehogy túlfeszítsem az analógiát: lehetségesnek tartom, hogy a jövőben több olyan jogosult, mert szükséges megközelítés jön létre, amely a *társadalmi gyakorlat pszichikus átélését, illetve az átélt társadalmi gyakorlatot tanulmányozza*. (HUNYADY, 1970, 136. o.) S ez talán anélkül is bekövetkezhet, hogy a szociálpszichológia a társadalom átfogó elméletévé, vagy ellenkezőleg, társas terápiák mikromanipulatív technikájává óhajtana lenni.

A mondottakkal kapcsolatban megfontolandónak tartom végül Bourdieu néhány idevágó gondolatát. „A tudományra és annak átalakulásaira vonatkozó részleges elméletek hajlamosak ideológiai funkciókat betölteni a tudományos mezőn belüli harcokban (...), mert a tudományos mező *sajátos állapotaihoz* kötődő tulajdonságokat általánosítanak.” (BOURDIEU, 1976.) A szociálpszichológiának is meg kellene óvnia magát attól, hogy miközben minden felvetődő problémát megold, elfeledtesse, hogy csak *azokat a problémákat oldja meg, amelyeket fel tud vetni, és csak azokat veti fel, amelyeket megoldani képes*. Ellenkező esetben folytonosan kiteszi magát olyan „radikális” törekvéseknek, amelyek az „újítás” kritériumaként beérik a hivatalos tudományból való kirekesztettséggel, s csupán az erőviszonyok átrendezését kívánják elérni, a tudományos mező működés módjának demokratizálása helyett.

Erdősi Sándor

Tömegkommunikációs Kutatóközpont